

Рудковська М. Р.,
кандидат юридичних наук

УРАХУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ПІД ЧАС ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

THE MEANING OF A SUBJECTIVE CRIMINAL ELEMENTS IN DETERMINING THE SOCIAL DANGER OF ACTION

У статті проаналізовано значення суб'єкта та суб'єктивної сторони складу злочину під час визначення суспільної небезпеки діяння. З'ясовано, що суспільно небезпечною може бути лише особа, яка є суб'єктом злочину. Установлено, що всі ознаки суб'єктивної сторони складу злочину впливають на ступінь суспільної небезпеки. Коли вони є конститутивними ознаками складу злочину, то їх ураховують під час кваліфікації діяння. У протилежному випадку суд це враховує під час індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова: суспільна небезпека, злочин, склад злочину, суб'єкт складу злочину, суб'єктивна сторона складу злочину.

В статті проаналізовано значення суб'єкта і суб'єктивної сторони складу злочину при визначенні суспільної небезпечності діяння. Вияснено, що суспільно небезпечною може бути тільки особа, яка є суб'єктом злочину. Установлено, що всі ознаки суб'єктивної сторони складу злочину впливають на ступінь суспільної небезпечності. Коли вони є конститутивними ознаками складу злочину, то їх ураховують при кваліфікації діяння. В протилежному випадку суд це враховує при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Ключевые слова: общественная опасность, преступление, состав преступления, субъект преступления, субъективная сторона состава преступления.

The article analyzes the significance of the subject and the subjective part of the crime in determining the social danger of the act. It is revealed that only a person who is the subject of a crime can be a socially dangerous person. It is established that all signs of the subjective part of the crime affect the degree of social danger. When they are constitutive features of a crime, they are taken into account during the qualification of an act. In the opposite case – the court takes into account during the individualization of criminal liability.

Key words: social danger, crime, crime element, subject of crime, subjective aspect of the crime.

Актуальність теми. Важливо з'ясувати питання про те, чи є суспільна небезпека самостійною підставою кримінальної відповідальності, однією з двох (поряд із складом злочину), чи не є підставою кримінальної відповідальності взагалі, оскільки такою підставою є склад злочину.

Дослідження впливу на суспільну небезпечність діяння суб'єктивних ознак складу злочину дозволить з'ясувати як їх роль під час криміналізації діяння на стадії правотворення, так і вплив цих ознак на кваліфікацію діяння, а також на призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його виконання – на стадії правозастосування.

Окремі аспекти поняття «суспільна небезпека» розглянуто у працях таких науковців: Д.С. Азаров, П.С. Берзін, В.І. Борисов, П.А. Воробей, В.К. Гришук, Л.В. Гусар, О.О. Дудоров, Н.Д. Дурманов, О.О. Кваша, В.М. Киричко, І.В. Красницький, В.М. Куц, О.В. Микитчик, О.М. Миколенко, В.П. Мороз, В.О. Навроцький, Н.А. Орловська, Ю.А. Пономаренко, Т.Є. Севастьянова, А.Ю. Строган, В.Я. Тацій, О.О. Тихонова, В.І. Тютюгін, Ю.В. Філей, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, Р.Л. Чорний, В.В. Шаблистий, А.О. Штанько, Л. Шуберт та інші.

На підставі викладеного **метою статті** є дослідження значення суб'єктивних ознак складу злочину для характеристики суспільної небезпечності діяння.

Виклад основного матеріалу. Проблема підстав кримінальної відповідальності потребує з'ясування відповідей на запитання, чому і за що має настава-

ти цей вид юридичної відповідальності [12, с. 145]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

До складу злочину входять лише елементи, які є необхідними і достатніми для криміналізації діянь та для подальшої кваліфікації їх як злочинів правозастосовними органами. На думку Н.Ф. Кузнецової, «склад злочину – це мінімальна сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак діяння, що утворюють суспільну небезпечність» [9, с. 488].

В.І. Борисов вважає, що автор цієї позиції виходить із того, що суспільну небезпечність діяння «розлито» серед усіх ознак складу злочину, а суспільна небезпека міститься в кожній ознаці складу. Проте, на думку автора, це не зовсім так. По-перше, зважаючи на те, що діяння, яке містить всі обов'язкові ознаки складу злочину, може не бути суспільно небезпечним. По-друге, поряд з ознаками складу, кожна з яких містить частину суспільної небезпечності діяння, є й такі, які самі по собі жодної суспільної небезпечності не становлять. Жодної суспільної небезпечності не може бути, наприклад, в об'єкті злочину, немає її і в низці інших ознак складу злочину. Крім цього, суспільна небезпечність може визначатися також ознаками, що є за межами складу злочину [4, с. 183–184]. Наприклад, суспільно небезпечні наслідки в злочинах з усіченим складом.

Із такою позицією важко погодитися, зважаючи на те, що в цьому разі йдеться про врахування суспіль-

ної небезпеки за умов індивідуалізації кримінальної відповідальності, адже факультативні ознаки складу злочину не враховуються під час кваліфікації, тоді як підставою кримінальної відповідальності є наявність суспільної небезпеки саме під час кваліфікації діяння.

Важливо також зазначити, що йдеться про склад конкретного суспільно небезпечного діяння особи. У значенні юридичного поняття, теоретичної конструкції чи моделі складу злочину не може містити ознаки суспільної небезпеки, оскільки саме поняття нічого порушити не може і жодної реальної загрози порушення чого-небудь не спричиняє. Склад злочину не може і «характеризувати» суспільну небезпеку діяння в цілому, оскільки в нормативній інтерпретації складу злочину – це всього лише диспозиція кримінально-правової норми, в якій називаються або описуються його ознаки. Оцінка ж суспільної небезпеки того або іншого злочину виражається в санкції норми. Тому правильніше було б стверджувати, що суспільну небезпеку злочину відображає кримінально-правова норма в цілому. Отже, поняття складу злочину (як законодавчої або наукової абстракції) не може містити реальної суспільної небезпеки. Зважаючи на це, не можна погодитися з думкою, що суспільна небезпека полягає «в сукупності ознак складу» [10, с. 61]. Як влучно зазначає О.О. Дудоров, усі приписи Загальної частини КК є «мертвими» доти, доки тією чи іншою особою не буде вчинено діяння, яке містить або не містить складу злочину, передбаченого нормою Особливої частини КК [6, с. 32].

Керуючись вищевикладеним, можна зробити висновок, що є дві підстави кримінальної відповідальності, які виявляються у єдності: 1) матеріальна – суспільна небезпека конкретного посягання, 2) юридична – наявність у діянні всіх обов'язкових ознак складу злочину.

Законодавець виходить із системно-діалектичного розуміння злочину в цілому, кожний зі складників якого містить «свій» заряд соціально шкідливих властивостей [10, с. 106]. Визначати суспільну небезпеку слід з урахуванням місця соціальних цінностей, на які посягає певна група діянь, у ієрархії соціальних цінностей, що визнаються об'єктом кримінально-правової охорони; «ураженості» такого об'єкта чи його окремих елементів та утворення в ньому негативних змін; виду й розміру наслідків як результату вчиненого суспільно небезпечного діяння; способів вчинення такого діяння, його знарядь, засобів, обставинки, місця, часу, характеристик особи, яка вчинила діяння, форм і видів її вини та інших об'єктивних і суб'єктивних ознак діяння [2, с. 219].

Крім цього, необхідно враховувати те, що зміст ступеня суспільної небезпеки злочинного діяння різний залежно від того, хто його застосовує (законодавець чи суддя). Тобто суспільну небезпеку необхідно розглядати в різних значеннях: для законодавця – типова суспільна небезпека характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками злочинного діяння в цілому без урахування особи злочинця, а для суддів – конкретна (індивіду-

альна) суспільна небезпека, яка характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками злочинного діяння з урахуванням особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Одні індивідуальні елементи збільшують, а інші зменшують ступінь суспільної небезпеки. Наприклад, різний розмір крадіжки, особливості особи винного тощо [14, с. 100].

Отже, визначаючи суспільну небезпеку злочину, необхідно враховувати всі елементи складу злочину. Варто зазначити те, що одні ознаки складу злочину впливають на ступінь суспільної небезпеки, натомість інші самі по собі не впливають, але в сукупності з іншими ознаками свідчать про наявність складу злочину. Розглянемо детальніше значення суб'єктивних елементів складу злочину під час визначення ступеня суспільної небезпеки діяння.

Значення суб'єкта злочину для характеристики суспільної небезпеки. Суспільну небезпеку діяння необхідно відрізнити від суспільної небезпеки особи, яка його вчинила. Потрібно розмежовувати поняття «суб'єкт злочину» та «особа злочинця». Кримінальний закон і теорія кримінального права вирізняють два види суб'єктів злочину – загальний і спеціальний. Як загальний, так і спеціальний суб'єкти злочину характеризуються наявністю таких обов'язкових ознак: 1) особа фізична; 2) особа осудна; 3) особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Для загальної суб'єкта наявність таких ознак є достатньою, спеціальний же суб'єкт, крім зазначених, мусить мати й інші ознаки, передбачені кримінальним законом [5, с. 273]. Натомість про особу злочинця йдеться в розділі XI «Призначення покарання» КК України. Зокрема в ч. 3 ст. 65 КК України однією із загальних засад призначення покарання є врахування судом особи винного.

Кожна людина, яка вчинила злочин, є носієм багатьох соціально значущих ознак, серед яких для складу злочину мають значення лише вік, осудність й ознаки спеціального суб'єкта [3, с. 147]. Більш широке коло соціально значущих ознак особи, яка вчинила злочин, утворює поняття «особа злочинця» [4, с. 188–189].

Що стосується впливу суб'єкта злочину на ступінь суспільної небезпеки, то суб'єкт (як один з елементів складу злочину) – абстракція, яка не здатна продукувати суспільну небезпеку, що виникає тільки внаслідок збігу певних реальних чинників. Суб'єкт складу злочину (разом з іншими конститутивними ознаками) лише демонструє наявність однієї з підстав кримінальної відповідальності.

Натомість питання про те, чи впливає суб'єкт конкретного злочину на його суспільну небезпеку, вирішується двояко, залежно від того, маємо ми справу із загальним чи спеціальним суб'єктом. Такі кримінально-правові властивості загального суб'єкта злочину, як фізична особа, осудність та вік самі по собі соціально-нейтральні для суспільної небезпечності діяння (але не для покарання, під час індивідуалізації якого завжди враховується, наприклад, вік винно-

го) [16, с. 92–93]. Коли ж ідеться про спеціального суб'єкта, його ознаки є криміноутворювальними. Без них або взагалі відсутній склад злочину, або немає кваліфікованого складу [8, с. 230]. Учинення злочину спеціальним суб'єктом підвищує ступінь його суспільної небезпеки тоді, коли кримінальна відповідальність передбачена за вчинення його як загальним, так і спеціальним суб'єктом. Наприклад, підвищена суспільна небезпечність порушення розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя), вчиненого службовою особою або працівником медичного закладу, яким відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи роботі (ч. 2 ст. 168 КК України), пояснюється тим, що, крім заподіяння шкоди інтересам сім'ї, в якій відбулося усиновлення (удочеріння), вчинене псує репутацію системи органів, які забезпечують ці процеси, створює атмосферу недовіри до них і відповідно стримує людей від усиновлення (удочеріння) тощо. При цьому в разі співучасті конкретизація у нормах КК України ознак спеціального суб'єкта злочину стосується лише виконавців злочинів, тоді як особи, які виконують функції організатора, підбурювача чи пособника, можуть такими ознаками бути і не наділені, а під час кваліфікації дій мають ураховуватися відповідні ознаки загального суб'єкта злочину [3, с. 147].

Значення суб'єктивної сторони в розкритті сутності суспільної небезпеки. Суб'єктивна сторона складу злочину охоплює чотири ознаки: вину, мету, мотив та емоції. Вина є обов'язковою, необхідною ознакою, а мета, мотив та емоції – факультативними. Якщо в нормі Особливої частини кримінального закону є пряма вказівка на мету, мотив чи емоційний стан або якщо їх наявність обов'язкова, зважаючи на природу діяння, вони, як і вина, є обов'язковими ознаками складу відповідного злочину.

Не можна погодитися з відомою недооцінкою впливу суб'єктивної сторони на ступінь суспільної небезпеки злочину в цілому, коли їй відводиться роль другорядного, додаткового чинника порівняно з об'єктивними елементами. Видається, що, оскільки внутрішня, суб'єктивна сторона є невід'ємним інтелектуально-вольовим і спонукальним атрибутом діяння, вона бере активну участь у процесі формування його суспільної небезпеки. Суб'єктивна сторона (як відносно самостійна підсистема компонентів, що її утворюють) перебуває у взаємозв'язку з іншими підсистемами злочину, має на них зворотний вплив: мотивує вчинок, ставить перед суб'єктом мету діяльності, визначає її напрям, вибирає спосіб поведінки і засоби, які при цьому використовуються. Зрозуміло, це робить людина, яка наділена свідомістю і волею, керується сформованим мотивом і переслідує певну мету [10, с. 92].

Перед наукою кримінального права стоїть завдання вирішити проблему співвідношення вини і суспільної небезпеки діяння. Вина характеризує психічне ставлення особи до вчиненого діяння, передбаченого КК, та його наслідків, яке виявляється у формі умислу або необережності. Деякі науковці

вважають, що вина не пов'язана із суспільною небезпекою. Інші теоретики кримінального права підтримують думку, що вина злочинця охоплює й усвідомлення суспільної небезпеки діяння [15, с. 12–13]. З одного боку, на думку О.Л. Мартенка, усвідомлення суспільної небезпеки не є невід'ємним елементом складу злочину й обов'язковим складником для визначення умисної форми вини. Поняття суспільної небезпеки є абстрактним, тому дуже складне для осмислення пересічного громадянина, оскільки потребує високого рівня розвитку індивідуальної свідомості. Це не зміст і не мета злочинної поведінки (фактична обставина злочину), а його зіставлення з основними цінностями суспільства. Психологічна готовність до здійснення певного вчинку (злочину) далеко не завжди означає усвідомлення його суспільної небезпеки. Для констатації умислу достатньо усвідомлення суб'єктом фактичних ознак діяння, суспільно небезпечних наслідків свого вчинку та бажання (свідомого припущення) їх настання [11, с. 12].

З іншого боку, вина є однією з найважливіших ознак складу злочину (як показник ступеня суспільної небезпеки посягання). Адже суспільно небезпечною може бути лише усвідомлена діяльність людини, яка посягає на суспільні відносини. І дії неосудного, і невинні дії людей, що заподіюють об'єктивну шкоду, хоча і можуть становити небезпеку, але їх не можна розглядати як суспільно небезпечні [13, с. 136–137].

Крім цього, юридичне значення вини залежить від її впливу на ступінь суспільної небезпеки діяння, а саме: форма вини є суб'єктивною межею, яка відділяє злочинну поведінку від незлочинної (у випадках невинного заподіяння суспільно небезпечних наслідків та необережного вчинення діянь, караних лише за умисного їх вчинення); визначає кваліфікацію злочину у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності; є підставою для індивідуалізації покарання за діяння, які можуть бути вчиненими як умисно, так і з необережності [5, с. 234–235].

Загальноприйнятою в кримінально-правовій доктрині є позиція, що злочин, учинений з умисною формою вини, є більш суспільно небезпечним, ніж вчинений із необережності. Незважаючи на це, як влучно зазначає С.В. Бабанін, на сучасному етапі розвитку суспільства злочини, вчинені з необережності, за такими наслідками, як загибель і травмування людей, значно перевищують умисні діяння. Особливо поширеними серед них є злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту [1, с. 329].

Заслуговує на увагу позиція Г.С. Крайника, який вважає, що змішана форма вини також надає можливість конкретизувати ступінь суспільної небезпечності злочину [7, с. 106]. Наприклад, у кримінально-правовій літературі виділяють два види змішаної форми вини: 1) обов'язковими є діяння й один наслідок, де діяння з необхідністю спричиняє настання наслідку. До діяння суб'єкт злочину ставиться умисно, а до наслідку – з необережністю. Наприклад, зло-

чини проти безпеки виробництва (ст. 271–275 КК України); 2) обов'язковими є одне діяння і два наслідки, де умисне діяння з необхідністю зумовлює їх настання. Ці два наслідки настають один за одним, до першого наслідку в суб'єкта злочину лише умисне ставлення, а до другого – ставлення винятково необережне. Наприклад, у ч. 2 ст. 121 КК України («Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого») до першого наслідку (тяжкого тілесного ушкодження) умисне ставлення, а до другого (загибелі людей чи інших тяжких наслідків) – необережне ставлення. За ступенем суспільної небезпечності перший вид змішаної форми вини менш суспільно небезпечний, ніж другий (за умови однакових наслідків). Це пояснюється ставленням суб'єкта злочину до наслідків [7, с. 103–105].

Відповідно, мотив, мета та емоційний стан можуть бути обов'язковими ознаками конкретного складу злочину (наприклад, ст. 109, 110, 113, 116, 123, 148, 172 КК України) або обтяжувальними чи пом'якшувальними обставинами, які враховують під час призначення покарання (вчинення злочину під впливом стану сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, заздрість, ревності, співчуття тощо). Крім цього, мотив та мета можуть бути кваліфікувальними ознаками, які посилюють суспільну небезпечність (наприклад, п. 6, 7, 9 ч. 2 ст. 115, ч. 2, ст. 146 КК України) [8, с. 230]. Щодо емоційного стану, то у разі перевищення меж крайньої необхідності він дає змогу відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Відповідно до ч. 3 ст. 39 КК Укра-

їни, особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного безпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій безпеці.

Значення форм і видів вини, мотивів, мети та емоційного стану для формування характеру і ступеня суспільної небезпечності злочину полягає в тому, що вони впливають на неї не «ізолювано» самі по собі, а у взаємозв'язку з іншими об'єктивними і суб'єктивними елементами. Про вини, мотиви, мету та емоційний стан як кримінально-правові категорії можна вести мову лише у разі вчинення особою суспільно небезпечного і кримінально протиправного діяння. Поза такими діяннями їх немає і не може бути [10, с. 96].

Висновки. Суспільно небезпечною може бути лише особа, яка є суб'єктом злочину. Для характеристики суспільної небезпечності ознаки загального суб'єкта злочину є соціально нейтральними, тоді як вчинення злочину спеціальним суб'єктом підвищує ступінь його суспільної небезпечності у тому випадку, коли кримінальна відповідальність передбачена за вчинення його як загальним, так і спеціальним суб'єктом.

Усі ознаки суб'єктивної сторони складу злочину впливають на ступінь суспільної небезпечності. Коли вони є конститутивними ознаками складу злочину, то їх ураховують під час кваліфікації діяння. Інакше суд ураховує під час індивідуалізації кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабанін С.В. Підстави криміналізації порушення чинних на транспорті правил. Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. № 4. С. 327–333.
2. Берзін П.С. Кримінальне правопорушення, злочин і кримінальний проступок за новим кримінальним кодексом Республіки Казахстан: поняття та особливості співвідношення. Адміністративне право і процес. 2014. № 4 (10). С. 217–231.
3. Берзін П.С., Гацелюк В.О. Суб'єкт злочину. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1. С. 144–159.
4. Борисов В., Пашенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. Вісник Академії правових наук України. 2005. № 3 (42). С. 180–190.
5. Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: [монографія]. Харків Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.
6. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: [навч. посіб.]; за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ, 2014. 944 с.
7. Крайник Г.С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці. Вісник Асоціації кримінального права України. 2015. № 2 (5). С. 97–110.
8. Кримінальне право. Загальна частина: [підручник] / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гусласького, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. 1112 с.
9. Кузнецова Н.Ф. Избранные труды. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 834 с.
10. Ляпунов Ю.И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права: учеб. пособие. Москва: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. 119 с.
11. Марченко О.Л. Психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять (за чинним КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 21 с.
12. Українське кримінальне право. Загальна частина: [підручник] / за ред. В.О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
13. Фефелов П.А. Общественная опасность преступного деяния. Советское государство и право. 1977. № 5. С. 135–138.
14. Філей Ю.В. Соціальна сутність суспільної небезпечності. Кримінальне право: традиції та новачі: матеріали міжнар. круглого столу, присвяч. 90-літтю з дня народж. видат. вчен., героя України, акад. В. В. Сташиса, 9–10 лип. 2015 р. Полтава; Харків, 2015. 388 с.
15. Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния: [монографія]. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 240 с.
16. Ярмыш Н.Н. К вопросу о признаках действия в поведении лиц, признанных невменяемыми, а также не достигших возраста уголовной ответственности. Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. 2006. № 2. С. 87–93.